

att icke varje avhandling behövde tyngas av källförteckning, utan att författaren kunde hänvisa till en urkundsamling. Vad såväl mäsas som tidegård beträffar är ännu de mest omfattande delarna, såväl textligt, som musikaliskt icke undersökta. Uppenbarligen måste ett sådant katalogarbete med nödvändighet bli mycket dyrbart, men med hänsyn till det stora, f. n. svåråtkomliga material, som dock föreligger, borde det vara en hederssak för vårt land att offentliggöra en sådan omfattande redogörelse för det samma.

Urkundssamlingen måste omfatta såväl register över urkundernas innehåll, med datering och bestämning av proveniens, som ock text och musik. Och den borde medtaga även de under reformationstiden tillkomna handskrifterna samt om möjligt även föra registret fram till kyrkovisornas kodifiering i 1697 års korabok. En helt ny möjlighet för de fortsatta liturgiska studierna skulle därmed givas för forskare inom och utom vårt land.

Under tiden kunna de som intressera sig för dessa ting med tillfredsställelse och glädje taga del av de betydande landvinningar som forskarna gjort inom de vita områdena av den svenska medeltiden. Vår ende nuvarande musikprofessor, Carl-Allan Moberg har i hög grad genom sitt sista specimen gjort sig förtjänt av det teologiska äretecken, som fakultet i Uppsala förlänat honom med doktorsgraden.

Arthur Adell.

Den liturgiska rörelsen inom den reformerta kyrkan i Nederländerna.

För att kunna förstå den liturgiska rörelsen inom den holländska reformerta kyrkan, måste vi kasta en blick på dess liturgi alltsedan reformationen.

Ursprung.

»Liturgien inom Nederländernas reformerta kyrkor» — överskriften stammar från de gamla psalmböckerna — uppstod i en tid av grymma förföljelser. Under Karl V och hans efterföljares

regeringstid måste många av anhängarna till den evangeliska tron fly till utlandet och det var bland dessa församlingar i landsflykt, som grunden lades till ett nytt liturgiskt liv. I själva Nederländerna var det under årtionden omöjligt att fira en ordentlig gudstjänst. Människorna måste samlas i all hemlighet antingen i privathem eller i någon lada, då man önskade lyssna till en predikan eller mottaga sakramenten. Senare uppstodo de s. k. fältkonventiklarna, där det kunde bli fråga om någon rikare liturgi eller någon bestämd ordning. Sådant kom till stånd endast där flyktingarna under protestantiska furstars beskydd, kunde i stillhet tänka över och utforma kyrkans nya ordning.

London.

Där fanns först och främst församlingen i London på Edward VI:s tid. Denna församling bestod av en vallonsk avdelning under Valerand Pullain och en flamländsk avdelning som kallade John à Lasco, den lärde polske adelsmannen (vilken redan hade varit superintendent i Emden) till sin präst. Här utformade han en liturgi kallad »*Forma ac ratio etc.*» vilken användes från och med 1549 men den trycktes ej förrän 1555, då à Lasco i samband med Marias tillträde till tronen hade drivits i landsflykt till Frankfurt. Denna liturgi, som är besläktad med Valerand Pullains *Liturgia sacra*, skulle kunna kallas den första holländska reformerta liturgien. Men i denna form användes den aldrig i Nederländerna. Här cirkulerade en översättning av en förkortad form, utgiven av Micron¹⁾ en äldste i den flamländska församlingen. Men denna liturgi försvann så småningom och ersattes med Peter Datheens liturgi.

Peter Datheen.

Under en vistelse i London hade Peter Datheen lärt känna àLascos *Forma ac ratio* och han använde den som präst i en församling i Frankfurt. Efter tvister med lutheranerna där begav han sig med sin församling till Frankenthal nära Worms, där Fredrik den III av Pfaltz gav dem fristad. Där fann han även kyrkoordningen för Pfaltz författad av Olevian år 1563. Dessa

¹⁾ Titeln i översättning: Kristliga ordinanser för de kristna holländska församlingarna etablerade av den kristne fursten konung Edward VI år 1550 i London. — Tryckt utanför London (Emden) av Collinus Volckwiner Anno 1554. Omtryck i Emden (1560) och i Nederländerna (1563).

två källor gävo Datheen materiale till den liturgi han gav ut år 1566 i en volym tillsammans med en översättning av Marots metrisk psalmer och Hesselbergkatekesen till tjänst åt hans egen församling och övrigt alla holländare, som bekände sig till den reformerta tron.

Vad här menas med »liturgi» skiljer sig från den mening de katolska kyrkorna ger åt detta ord. Här gives endast de torftigaste elementen i gudstjänsten bestående av en samling böner och formulär, vilka stundtals utökades eller modifierades intill tiden för synoden i Dortrecht 1618—1619. Som den holländska reformerta kyrkans liturgi fortfarande huvudsakligen består av dessa delar kan det vara av intresse att giva en sammanfattning av dess innehåll.

1. Dopformulär. 2. Kort förhör med katekumerna. 3. Ordning för nattvardsgång. 4. Vigsselformulär. Sedan följa kristna böner som kunna användas vid de troendes sammankomster och annorstädes. 5. Böner före predikan på söndagen. 6. En allmän syndabekännelse och en bön för hela kyrkan på söndagarna efter predikan. 7. En bön före kateketundervisningen. 8. Bön efter kateketundervisningen. 9. En offentlig syndabekännelse och bön före predikan. 10. Kort bön efter predikan. 11. Morgonbön. 12. Aftonbön. 13. Bordsböner, före måltiderna. 14. efter måltiderna. 15. Bön för sjuka och för frestade. 16. En annan form för detsamma. Senare tillades formulär för ordination av präster, äldste och diakoner, och för exkommunikation och återupptagande av syndare, som ångrat sig.

Inga rubriker finnas; vi leta förgäves efter någon antydning om innehåll och ordning vid gudstjänsten. Tillfälligtvis kan man finna sådan i synodala förhandlingarna, men föga uppmärksamhet fästes därvid. Formulären äro rent didaktiska, förklarande för församlingen innebörden av den handling, som skall företas.

Söndagens morgongudstjänst.

Redan från början voro nattvardsgudstjänsten och ordets gudstjänst skilda åt. Artiklarna 27—31 i konventet i Wesel (1568) visa att veckans huvudgudstjänst bestod av textläsning, predikan, syndabekännelse, förbön och sång. Men som liturgisk frihet alltid varit en av de omhuldade principerna i den holländska reformerta kyrkan — liturgiens struktur hörde till det som räknades till indifferenta ting — kunde en fixerad ordning icke påbjudas.

Synoden i Dortrecht (1574), den första på holländskt område, lämnade emellertid några detaljer genom vilka vi kan rekonstruera följande ordning:

1. Textläsning och avsjungande av en psalm. 2. Votum.: Psalt. 124:8. 3. Bön (gärna enligt något formulär; aktuella behov kunde infogas). 4. Sång. 5. Predikan. 6. Bön (gärna enligt formulär). 7. Läsning av trosbekännelsen. 8. Sång. 9. Välsignelsen, den aro- nitiska.

Denna ordning har behållits ända upp till våra dagar. Endast trosbekännelsen ersattes av de tio budorden och flyttades till aftongudstjänsten.

Nattvardsgudstjänsten.

Den eukaristiska gudstjänsten firades och firas fortfarande allmänt endast fyra gånger om året och i enlighet med följande formulär:

1. Instiftelseorden: 1 Kor. 11:23, 29. 2. Självprovning. 3. a. ab- solution, b. iordningställande av bordet. 4. Erinran om Herrens lidande och instiftandet. 5. Förmaning. 6. Bön om den Helige Ande och Herrens återkomst; Herrens bön. 7. Apostoliska trosbe- kännelsen. 8. Sursum corda. 9. Communionen; församlingen kom- mer fram och sitter ned vid bordet. Prästen säger: »Brödet som vi bryta är gemenskap med Kristi kropp» och »Välsignelsens kalk, som vi välsigna, är gemenskap med Kristi blod». Efter varje duk läses ett bibelord, mellan duklagen sjunger församlingen en psalm. 10. Postcommunion: a. några verser från Psalt. 103; b. tacksä- gelsebön; c. Herrens bön.

Både före och efter communionen läses hela formuläret av prä- sten från läspulpeten. Alla de liturgiska elementen (bekännelse, anamnesen och sursum corda) ha fått formen av förmaning och bönerna och trosbekännelsen och postcommunionen sägas av prä- sten ensam.

Dagliga gudstjänster.

Ursprungligen höllos kyrkorna öppna med dagliga gudstjänster men år 1574 beslöt synoden i Dortrecht att avskaffa kvällsguds- tjänsterna, därför att dessa icke befordrade antalet besökare i sön- dagsgudstjänsterna och hindrade människorna från att taga del i familjebönerna, som varje husfader hade skyldighet att förrätta. Men i verkligheten synes de icke hava försvunnit helt och hållet

och senare visade det sig vara så fruktbarande att synoden i Dortrecht 1618 icke hade något annat val än att återinföra det. Men olyckligtvis gynnade de följande århundradenas anda icke dem, så att de helt och hållet försvann ur bruk och ersattes med veckopredikningar och katekesförklaringar.

Utvecklingen.

Vi skola nu se vad som hände med de formulär och de ordningar för böner som voro förenade med psalmböcker och biblar.

a. Det har aldrig funnits någon officiell upplaga av dem. Stundom genomgicks texten och en upplaga gavs ut vilken dock icke erkändes eller auktoriserades av generalsynoden.

b. Ej heller stodo förlagen eller tryckerierna under kyrklig kontroll. De hade helt enkelt tagit hand om liturgien och den förbleve *deras* affär genom århundradena. Intet under alltså att många olikheter uppstodo ehuru huvudinnehållet överfördes från den ena upplagan till den andra.

c. Teologerna voro så upptagna av alla slags dogmatiska frågor att där inte fanns något intresse för liturgien.

d. Ännu värre var att rationalism och pietism gjorde mycket för att reducera bruket av även denna torftiga form till ett minimum. Det var snarare så att man i början följde formulären noggrannare men i det adertonde och i början av det nittonde århundradet upptäcktes så många dogmatiska brister hos dem att en kommission år 1863, t. ex., som hade i uppdrag att undersöka dessa frågor, föreslog att bruket av formulären icke längre skulle vara obligatoriskt eftersom de förorsakade så mycken skiljaktighet inom församlingarna. Följden blev en konventikel *Algemeen Reglement*, som fastslår att varje präst har rätt att handla efter eget omdöme i de liturgiska frågorna. På grund härav blevo fixerade böneformulär betraktade som en svaghet. Den som använde dem visade därmed att han icke var inspirerad av den Helige Ande. Den uppfattningen blev så extrem att en präst som icke extemporerade sina böner icke blev kallad av församlingen.

Den liturgiska rörelsen.

Vid slutet av det nittonde århundradet visade sig de första tecknen på den liturgiska rörelsen. År 1890 publicerade doktor J. H. Gunning en bok kallad: »Vår gudstjänst — anteckningar till den reformistiska kultens liturgiska element». År 1911 samlade och

publicerade den kände doktor A. Kuyper en serie av sina egna artiklar under titeln: Vår gudstjänst. Men mest betydelsefull och klassisk inom den liturgiska rörelsen var ett häfte kallat Liturgi publicerat av Dr J. H. Gerretsen samma år. Han var den första som vågade hålla liturgiska gudstjänster i Haag, i vilka syndabekännelse, absolution och trosbekännelsen användes med svar sjungna av församlingen. Häftet, vilket avser att förklara och rättfärdiga hans arbete betonade behovet av tillbedjan i gudstjänsterna. H. V. Creutzberg ställde sig på hans sida. Påverkad av den anglikanska gudstjänsten lät han bygga en kyrka i sin församling enligt dessa principer: Herrns bord placerades i absidens centrum med predikstolen framför och till höger under det att en läsepulpet brukades vid läsningen av den heliga skrift. År 1920 bildade han tillsammans med många präster en liturgisk cirkel, som har arbetat ända tills nyligen under ordförandeskap av professor Dr. G. van der Leeuw från Groningen. Deras avsikt var att studera de liturgiska problemen inom den reformerade holländska kyrkan och omsätta resultaten i praktik. Senare adjungerades en musiker bland teologerna. 1923 utgavs en serie liturgiska häften med ett utarbetat förslag, för söndagens morgongudstjänst grundat på gudstjänst före kommunion. Detta följdes år 1925 av en nattvardsgudstjänst, år 1927 av en form för dop och konfirmation år 1930 av en form för vigsel o. s. v. Man hoppades att de som voro intresserade av den liturgiska rörelsen skulle ta i bruk deras *ius liturgicum* (se ovan) och ordna sina gudstjänster efter dessa exempel, intill dess att den holländska reformerta kyrkan själv ville taga hand om studiet och omformningen av liturgien. Den första principen var att anknyta så nära som möjligt till de traditionella formulären, och återge dem gestalten av en verklig gudstjänst. Den ekumeniska anden, som aldrig fullständigt hade saknats, växte efter år 1930. Vid denna tid blev den liturgiska rörelsen en del i en allmän rörelse som siktade till en reorganisation av hela den holländska reformerta kyrkan. År 1931 utgavs en aftonsång för bruk i kyrkan i vars utformning breviarier från andra kyrkor brukades. I en rapport om liturgiäns väsen (1933) uttrycktes den sakramentala principen tydligare. Samma år offentliggjordes den första volymen av den periodiska skriften »Herrns år», genom vilken kyrkans medlemmar undervisades om att leva ett liturgiskt liv i förbindelse med kyrkoåret. Varje volym innehåller en kort artikel om det kristna årets perioder, en bön

för varje vecka, läsningar för morgon och afton, en morgon- och en aftonpsalm för hela veckan, hymner o. s. v. En kalender omnämner de heliga, som kunna kommemoreras. Ett betydande resultat av de allmänna studierna i den liturgiska cirkeln offentliggjordes år 1934 under titeln: Handbok för liturgien, i vilken olika synpunkter behandlades. Vid denna tid ledde en växande önskan bland kyrkofolket om att taga en mera aktiv del i den liturgiska cirkelns arbete till bildandet av ett liturgiskt sällskap, vars medlemmar samlas en gång om året. Programmets huvudpunkt var de dagliga gudstjänsterna, alternerade med föreläsningar och diskussioner. Detta sällskap har nu avdelningar i några församlingar, vilka genom gudstjänster och föreläsningar söka propagera för den liturgiska rörelsens principer. I flertalet fall måste dessa börja arbetet oberoende av de kyrkliga myndigheterna, men eftersom tiden gick, uppstod kontakt och ett visst mått av godkännande uppnåddes. Detta godkännande är ännu icke allmänt. Många motståndare förmenade att detta skulle föra till Rom (en av medlemmarna i den liturgiska cirkeln övergick också till den romerska kyrkan), andra oroades av anglikansk och ortodox inverkan. En skarp puritansk protest kom från Dr. O. Noordmans, en av Hollands framträdande teologer i hans bok *Liturgi* (1939), men svaret var lika skarpt (*Liturgi i kris*, 1939). Detta år kom rörelsen i intressets centrum. Det hade alltid funnits många människor, som icke tagit den allvarligt, men nu blev det tydligt att dess fundamentala principer voro genomtänkta. Dessa principer framställdes systematiskt i professor Van der Leeuws bok: *Liturgiskt*, som skrevs medan tyskarna besatte Holland. Den vill komma att göra tjänst åt teologer och lekfolk många år framåt.

Huvudprinciper.

Denna artikels ram tillåter icke en fullständig diskussion om den liturgiska rörelsens principer. Följande synpunkter må vara tillräckliga.

a. *Ord och sakrament.* Det framhålles att söndagsmorgonens huvudgudstjänst, historiskt och dogmatiskt, är nattvardsgudstjänst, i vilken predikan skall intaga en betydande plats. Predikan är mera än tal före sakramentet, mera också än instruktion; det är förkunnande av gudomlig nåd. I denna betydelse är den en sakramental akt. Men å andra sidan är sakramentet mera än »appendix» till predikan; det är ett verkligt nådemedel, i vilket Kristus

är närvarande, icke mindre än i ordets predikan. Eftertryck lägges vid ett bibliskt sätt att tänka som motsats till det grekiska.

b. *Bön.* Det är skillnad mellan liturgisk och privat bön. Den förra är allmän, d. v. s. alla böra vara i stånd att ta del i den. Det är hela kyrkan, som beder i gudstjänsten, icke blott prästen ensam. Den nuvarande liturgien i den holländska reformerta kyrkan tar icke tillräcklig hänsyn härtill. Bönerna äro långa och extemporerade, man kan aldrig vara viss om att hela Kristi kyrka omfattas av bönen, att församlingens behov bli förda inför Gud, ej heller kan man vara viss om att en gudstjänsts väsentliga element får sin tillbörliga plats i varje gudstjänst: syndabekännelse, tack o. s. v. Den liturgiska stilen har gått förlorad. Därför framläggas utarbetade former av böner, dels de klassiska reformerta bönerna, och dels böner hämtade från andra kyrkor: kollekt, litanior o. s. v.

c. *Det allmänna prästadömet.* Återupptäckten av alla troendes prästadöme finner uttryck i liturgien. Församlingen tar aktiv del i hela gudstjänsten såsom föreslås av den liturgiska cirkeln: sjungande av psalmer och hymner, reciterande av trosbekännelsen och Herrens bön, Amen efter bönerna, avsjungande av responsa o. s. v. Församlingen skall vara medveten om att gudstjänsten verkligen är ett möte mellan Herren och hans kyrka.

d. *Kyrkoåret* håller på att återupptäckas. Ehuru den reformerta holländska kyrkan aldrig förlorade de stora kyrkofesterna, har den icke förstått kyrkoårets fulla betydelse, där varje dag och varje vecka har sin egen karaktär. Detta sätter sin prägel på söndagsmorgonen men också på veckodagarnas gudstjänster: ingångsord, skriftställen, hymner m. m. äro varierande element och lectionarium för hela året har sammanställts.

e. *Dagliga gudstjänster.* Det föreligger tendenser att återställa bruket av breviarium. För närvarande är emellertid den liturgiska rörelsen tillfredsställd, om kyrkorna öppnas åter för dagliga morgon- och aftongudstjänster. Detta är fortfarande undantag. I några städer och byar hålles en veckogudstjänst, i allmänhet på lördags- eller onsdagsaftonen och ofta följes den av liturgiska cirkeln föreslagna ordningen.

f. *Kyrkoarkitektur och kyrkomusik.* Den liturgiska rörelsens principer intränga bland arkitekter och musiker. Ett betydelsefullt arbete har nyss utgivits: »Protestantiska kyrkobyggnader» av prof.

Dr. J. N. Bakhuizen van den Brink, i vilken han försvarar tesen att liturgien avgör planläggning och utformning av kyrkan. Arkitekter och teologer samarbeta, vilket är av särskild betydelse, nu då hundratals kyrkor skola återställas eller återuppbyggas efter krigets ödeläggelse. Ett särskilt sällskap har bildats för studiet av protestantisk kyrkomusik. Dess ordförande är professor van der Leeuw. Även här samarbeta teologer och kyrkomusiker och många församlingar dra nytta av deras arbete.

Föreliggande resultat.

En anledning till glädje är att kyrkolivet mognade under kriget, så att det var möjligt att strax efter befrielsen utge en liturgisk tidskrift: *Kerk en Eredienst* (Kyrka och liturgi)¹⁾ i vars redaktionsstab män med olika teologisk uppfattning voro och äro meddelaktiga. Men den mest betydelsefulla händelsen var bildandet av ett råd för kyrka och liturgi av generalsynoden, varigenom rörelsen har uppnått ett av sina syften, nämligen att kyrkan själv skulle taga om hand liturgiens återställelse. Detta råd har flera kommissioner, av vilka en har att förbereda en allmän handbok. Denna bönbok kommer sannolikt att innehålla olika formulär för gudstjänster, så att det blir möjligt att alltfört välja. Det är dock att hoppas att en av dessa formulär skall överensstämma, mer eller mindre, med den ordning för söndagsmorgongudstjänst, som föreslogs av den liturgiska cirkeln år 1941. Den kan sammanfattas sålunda:

Orgelpreludium. Votum. Salutation. Uppmaning till tjänst. Psalm eller hymn. Syndabekännelse. Kyrie. Absolution med svar. Tio Guds bud eller sammanfattning av lagen. Lovsång efter versikel och responsum. Psalm med Gloria Patri. Epistel och evangelium med responsum. Trosbekännelsen (läses eller sjunges av hela församlingen). Offer, efter en kort bön av prästen, som lägger gåvorna på altarbordet efter insamlandet, under vilket en hymn sjunges. Salutation och bön om andens upplysning. Predikan. Hymn. Därefter följer gudstjänsten i koret: Salutation och *Sursum corda*. Prefation. Sanctus. Herrens bön. Bön om den helige Ände. Instiftelseorden. *Agnus Dei*. Hymn. Communion. Postcom-

¹⁾ *Kerk en Eredienst*. Ned hervormd tijdschrift voor Liturgie. Redaktionens adress: W. Vos. Otto Eerelmsstraat 8a. Groningen. Holland.

munion (Psalm och tacksägelsebön). Nunc dimittis. Välsignelse.
Postludium.

W. Vos.
Groningen, Holland.

Översättarens anmärkning: Med Psalm menas Psaltarpsalm.
Hymn: motsvarar psalm ur psalmboken.

Laurentius Petri Sällskapet.

Laurentius Petri Sällskapets styrelse får härmed kalla Sällskapets medlemmar till

ARSMÖTE i Växjö

(Lokal: Museets kyrksal) lördagen den 6 augusti 1949 omedelbart efter vespern i Växjö domkyrka, som tager sin början kl. 18.00 samt inbjuda medlemmarna och övriga intresserade till

STUDIEKONVENT likaledes i Växjö

tisdagen den 2 augusti t. o. m. söndagen den 7 augusti, vartill program bifogas.